

Beeld van het magazijn van het Ruusbroecgenootschap. (Foto Hannes & Frederik Hulstaert)

XIV

Vrome verzameldrift: een meeslepende pater op erfgoedmissie

De collectie gedrukte devotionalia in de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap

Erna Van Looveren

In 1925, nu ruim negentig jaar geleden, richtten vier jezuiten (Disideer Stracke, Jozef Van Mierlo, Leonce Reypens en Jan Baptist Poukens) het Ruusbroecgenootschap op.¹ Gedreven door hun interesse voor 'vroomheidsgeschiedenis', brachten de vier stichters naast een massa oude devotieliteratuur een grote collectie vooral kleine devotieprenten onder in

1 Heden ten dage een interdisciplinair en internationaal onderzoeksinstituut voor de wetenschappelijke studie van de geschiedenis van de spiritualiteit in de Nederlanden, verbonden aan de UAntwerpen, www.uantwerpen.be/ruusbroec-nl.

een gespecialiseerde bibliotheek. Deze verzameldrift werd nog gevoed door de vaststelling dat de belangstelling voor deze relictten van het religieuze leven – nochtans gekoesterd door vele opeenvolgende generaties – in die tijd sterk taande, en aldus verloren ging.

Desideer Stracke, één van de vier stichtende leden van het Ruusbroecgenootschap. (Foto collectie RG, Archief, Fonds Desideer Stracke, doos 11)

Vooraf de gedrevenheid van Pater Stracke was memorabel. Tijdens zijn talrijke lezingen in alle hoeken van het land kon hij het niet nalaten aanhoudend naar oude devotieboekjes en 'sanctjes' te vragen en te wijzen op het belang ervan als weerspiegeling van de rijke religieuze cultuur die Vlaanderen gekend heeft. Titus Brandsma, Nijmeegse hoogleraar en één van de eerste Nederlandse medewerkers van het Ruusbroecgenootschap getuigt hierover: 'Mochten er onder de vroegere bezitters misschien enkelen zijn, die achteraf spijt hebben gehad, dat zij een mooi oud boekje aan de in dubbele zinnige meeslepende Pater Stracke hebben meegegeven, ze behoeven er geen spijt van te hebben, zij konden het niemand beter geven en het was bij hem beter dan waar het eerst was'.²

2 Citaat overgenomen uit F. Hendrickx, Een bibliotheek in dienst van Ruusbroec en zijn Genootschap te Antwerpen, in *Vlaanderen* 50 (2001) 277.

Uitzonderlijke verzameling gedrukte bronnen

De stichters van het Ruusbroecgenootschap legden hiermee de basis voor een uitzonderlijke verzameling oude devotiewerken, uniek in zijn soort. Zij namen immers alle titels op die binnen het onderzoeksprofiel van het genootschap pasten, zonder verdere selectie. Dit betekent dat er soms tientallen edities van één enkele populaire titel zijn opgenomen, vaak kapot gelezen, al dan niet met verschillende herkomstgegevens en gebruikssporen. Tot op vandaag groeit de collectie nog aan door schenkingen en aankopen. De focus ligt hierbij op de ascetische en mystieke literatuur van de Nederlanden en dan vooral op het vervolledigen van de collectie Antwerpse drukken.

Zonder overdrijven mag ook de prentenverzameling die in de loop van de jaren is samengebracht, uniek genoemd worden. Nergens in Vlaanderen zijn er zoveel devotieprenten uit de zeventiende en achttiende eeuw in één collectie ondergebracht. De stichters 'sleepten' anders dan privéverzamelaars, alles mee wat ze konden bemachtigen, dus niet enkel de mooiste voorstellingen, de populairste heiligen en de best bewaarde exemplaren. Handelend in de geest van de stichters groeide de verzameling in de jaren nog aan tot bij benadering 40.000 exemplaren. Zo zijn de meeste prenten van de Antwerpse jezuïet Ferdinand Peeters, mede oprichter van de *Antwerpsche Sanctjeskring*, in de collectie van het Ruusbroec opgenomen. Ze zijn vandaag nog te herkennen aan het gestempeld monogram. Ook de collectie van Rita Hostie, eveneens een spilfiguur van dezelfde kring, werd in 1988 verworven. Een laatste grote aanwinst dateert van 2014, toen de Universiteitsbibliotheek een deel van de Collectie Thijs aankocht en die in overleg met Prof. Alfons Thijs, in permanente bruikleen onderbracht in het Ruusbroecgenootschap.

nergens in Vlaanderen zijn er zoveel devotieprenten uit de zeventiende en achttiende eeuw in één collectie ondergebracht

De voormalige bibliothecaris pater Jos Andriessen S.J. noemde in een artikel van 1981 de circa vijfentwintigduizend oude devotiewerken samen met de 'sanctjes' terecht 'de meest eigen kern van de bibliotheek, en in zekere zin ook haar bestaansreden'.³ Omdat het om een zeer uitvoerig corpus gaat, beperken we ons hier tot de presentatie van het arsenaal

3 J. Andriessen, 'Het Ruusbroecgenootschap', in: *Vlaanderen* 30 (1981), 191.

drukwerk waarmee de jezuiten hun stempel drukten op de Contrareformatie in Antwerpen. Aangezien de stichters tot deze orde behoorden, is dit type goed vertegenwoordigd in de bibliotheek.

Tijdens de Contrareformatie groeide Antwerpen uit 'van geuzenstad tot katholiek bolwerk'.⁴ Een krachtig herstel van het Rooms-katholicisme moest opnieuw stabiliteit brengen, dit niet alleen door protestanten te 'bekeren', maar vooral door wantoestanden uit te roeien, de leer duidelijker te omschrijven en de individuele geloofsbeleving te stimuleren en te verdiepen. De jezuiten wierpen zich op als vurige aanvoerders. Het woord was hun belangrijkste wapen maar de communicatieve kracht van het beeld, was hun ook niet ontgaan.

- 4 A.K.L. Thijs, *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk: maatschappelijke betekenis van de Kerk in contrareformatorisch Antwerpen* (Turnhout 1990) 7-8 en 97-125.

Propaganda via woord en beeld

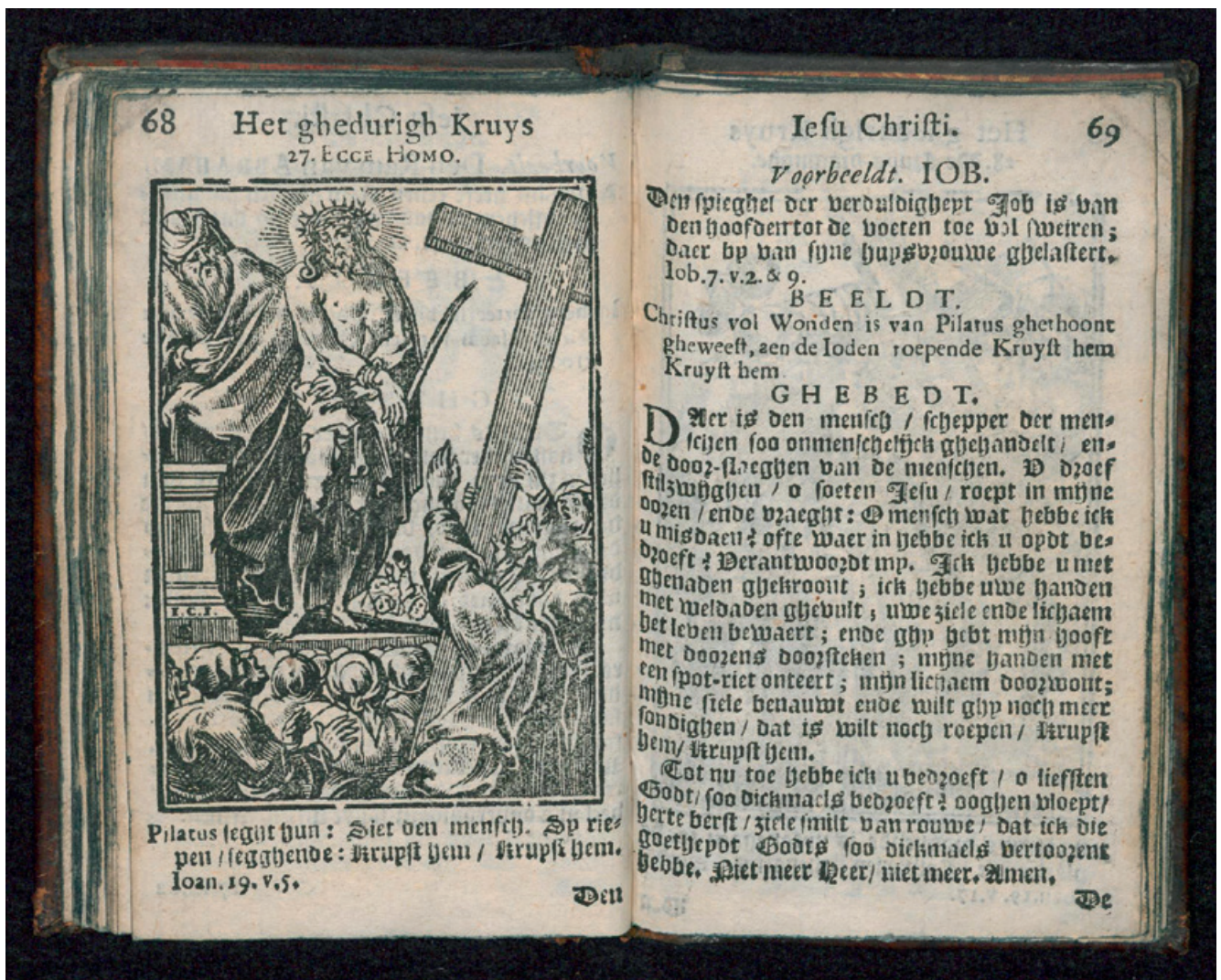
Het aanbrengen van het beeld van de H. Maagd ter vervanging van het Brabobeeld in de voorgevel van het Antwerpse stadhuis, een initiatief van de jezuïet Franciscus Costerus, is hiervan een mooie illustratie. Het maakt de triomf van de katholieke kerk over de protestantse ketteren duidelijk zichtbaar in het straatbeeld. De jezuiten propageerden immers nadrukkelijk de beschermende rol van Maria en de heiligen, een rol die door de protestanten krachtig afgewezen werd. De wandprent *Het Onze-Lieve-Vrouwebeeld van het Stadhuis van Antwerpen* naar aanleiding van de inhuldiging van dit beeldhouwwerk in 1587 was een perfecte weergave van het beeld. Voor de talrijke sinjoren die het beeld via vrijwillige bijdragen betaald hadden en wellicht aanwezig waren bij de inhuldiging, was het niet zomaar een verzamelobject voor kunstliefhebbers maar herinnerde de prent eraan dat de stad plechtig onder de hoede van Maria geplaatst was en dat zijzelf zich met hun persoonlijke kommer steeds tot de H. Maagd konden richten.

Uiteraard beschouwden de jezuiten het gesproken woord als een belangrijk wapen bij de kennisoverdracht van de geloofsleer, zeker bij de grote groep analfabeten. Tijdens de sermoenen kregen toehoorders uitvoerig onderricht over de belangrijkste geloofspunten en werden ze aangespoord om een deugdzaam leven te leiden en goede werken te verrichten. Maar het gesproken woord is vluchtig. Om het ideeëngoed blijvend en diepgaand te doen bekliven, was de inzet van het gedrukte boek veel effectiever. Het schrijven van devotionele literatuur beschouwden de leden van de Orde dan ook als één van hun belangrijkste taken. De gekozen thema's pasten in het streven om het religieuze leven te concentreren rond het leven en lijden van Jezus, Maria en de heiligen.

Vooraf tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw rolden een zeer groot aantal vrome werkjes van de hand van paters jezuiten van de drukpers in Antwerpen. Deze boekjes werden onder meer ingezet ter verdieping van de individuele geloofsbeleving, een belangrijke pijler van het kersteningsoffensief. Zich inspirerend op het succes van de "Geestelijke Oefeningen" van Ignatius, hebben vele leden van de orde dergelijke meditatieboekjes uitgebracht. Het beeld kreeg een cruciale rol toebedeeld bij de uitvoering van het 'inwendig gebed'. De illustraties afgedrukt in de boekjes of de losse prenten die erin bewaard werden voedden met name de verbeelding. Een mooi voorbeeld van zo'n geïllustreerd meditatieboekje is *Het ghedurigh Cruys ofte Passie Jesu Christi* van de jezuïet Joost (of Judocus) Andries, geïllustreerd met 40 goedkope houtsneden. In de inleiding legt Andries bevattelijk uit hoe *de beelden te ghebruycken*.

Het Onze-Lieve-Vrouwebeeld van het Stadhuis te Antwerpen. Gravure van Anthonius Wierix, uitgeven door Adrianus Huberti. (UA, Collectie Thijs, nr. 1000)

Ecce Homo. 27de beeld met op de tegenoverliggende bladzijde een verklarende tekst en gebed te gebruiken bij de meditatie. In: Judocus Andries, *Het ghedurigh kruijs ofte Passie Jesu Christi – in veertigh beelden uyt-ghedruckt*. Antwerpen, by de weduwe van Jacobus Woons, 1695, p. 68-69. (Collectie RG 3073 D 16)

De jezuiten hechtten in het algemeen groot belang aan het illustreren van hun publicaties. De grote massa kwam echter nooit in aanraking met deze geïllustreerde werken. Toch werden ook zij onderwezen door dit type beeldmateriaal. Men hoefde immers niet te kunnen lezen om toch in zekere zin, de boodschap te begrijpen. Door het massaal uitdelen van devotieprenten bij allerhande gelegenheden wisten de jezuiten met hun ideeën goed door te dringen tot de onderste lagen van de bevolking. Zo verspreiden ze prenten die het lijden van Jezus en Maria verbeeldden ter ondersteuning van het individueel gebed. Moraliserende prenten spoorden via tekst en beeld aan tot het beoefenen van de deugden. Ze verwezen naar de beloning die na een deugdzaam leven wachtte of herinnerden aan de bemiddelende rol van de H. Maria en de heiligen in allerhande noodsituaties. Ze nodigden het publiek uit te om te kijken, te reflecteren en onophoudelijk te streven naar vervolmaking.

Mogelijke onderzoeksvragen

Er is reeds uitvoerig bedrijfshistorisch onderzoek gedaan naar Antwerpen als internationaal uitgeverscentrum voor devotieprenten tijdens de zeventiende eeuw.⁵ Daarbij ging men nader in op vragen als wie produceerde wat, voor welke afzetmarkt en wie waren de initiatiefnemers, wat waren de gangbare prijzen en technieken.

De relaties tussen de geestelijke literatuur en de devotieprenten – twee wapens van de contrareformatie – is echter amper onderzocht. Volgens Jos Andriessen, voormalig bibliothecaris van het Ruusbroecgenootschap lag deze samenhang voor de hand.⁶ Willen we echt de communicatieve waarde van het beeldmateriaal doorgronden, is een confrontatie tussen de al dan niet geïllustreerde devotieliteratuur en devotieprenten uit de collectie van het Ruusbroecgenootschap aanbevolen. Het geeft ons zeker een beter beeld van de mentale context waarin de prenten gefunctioneerd hebben. Waarschijnlijk geeft zo een studie ons ook een beter inzicht in de emotionele cultuur waarvan ze deel uitmaakten. Werd er ingespeeld op angst, op liefde en wat probeerde men daarbij te bereiken? De invloed die uitging van de miljoenen devotieprenten die onder de bevolking verspreid werden kan moeilijk overschat worden. Maar hoe verhieldden deze prenten zich tot de gravures in het religieuze boek, de wandschilderijen, de beeldhouwwerken, schilderijen en brandglasramen, waarmee de kerken, kapellen en kloosters versierd werden? Samengevat, wil men een inkijk krijgen in de geleefde religieuze praktijk van de vorige eeuwen, dan biedt de Ruusbroec-collectie een uitstekend venster.

5 A.K.L. Thijs, *Antwerpen internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten, 17de-18de eeuw*. (Leuven 1993).

6 J. Andriessen, 'Een verkenning van de geestelijke literatuur in de 17de en de 18de eeuw' in: *De hemel op aarde: Vlaamse devotieprenten uit de 17de en 18de eeuw*. *Themanummer, Vlaanderen*, 41 (1992) 75.

De *uitersten* is een verzamelnaam voor de dood en oordeel, hemel en hel. Zij werden door onze voorouders in een adem genoemd. *Gedenk uw uitersten* wordt door de jezuïet Adriaan Poirters in de inleiding op *Nieuwe afbeeldinghe van de vier uystersten* de in felle bewoordingen bevolen.

Peyst op de snelle Doot, die ons ruckt uyt dit leven;
 Peyst op het Oordeel Godts, daer groot en klein sal beven
 Peyst op de droeve Hel, en op den helschen brandt
 Peyst op het paradys, ons salich vVederlandt
 Peyst op dat eeuwich is, op eeuwige genuchten
 Peyst op het langh geschrey, peyst op het eeuwich suchten
 Al diergelyck gepeys, alst diep in't herte wast
 Mackt ons van d'aerde los, en aen den hemel vast

Dit stichtelijk boekje valt uiteen in vier delen: de dood, het oordeel, de hel en de hemel. Elk deel opent met een schrikwekkende gravure. Wij tonen hier de prent die het hoofdstuk van de dood voorafgaat. Let ook op de toon van de *uyt-legghinghe en bediedenisse van de teghenwoordige printe* op de tegenoverliggende pagina. Tekst en beeld zijn nauw verwant, ze versterken elkaar. De beklivende prent laat wellicht toe dat de boodschap nog beter 'ingeprent' werd.

W. Stanihurst, vertaald en voorzien van prenten en poëzie door [A. Poirter], *Nieuwe afbeeldinghe van de vier uitersten*. Antwerpen, Cornelis Woons, 1662, katern 2*1v-2*2r. (Collectie RG 3046 D)

Het thema *de vier uitersten* is ook goed vertegenwoordigd in de collectie *Prenten met zinnebeelden*. Het mapje telt maar liefst een kleine 40 prenten. De vier uitersten worden telkens in 1 compositie gevat. Al zijn er iconografische verschillen, (bij de hier getoonde prent zijn de uitersten voorgesteld samen met het kruis en de marteltuigen) is ook hier de boodschap duidelijk: de stervende mens ontsnapt niet aan het oordeel dat onherroepelijk leidt naar hel of de hemel.

Het doel is duidelijk: het al dan niet door angst ingegeven aanzetten tot gehoorzaamheid aan de door de kerk voorgehouden moraal. Voor de jezuiten waren woord en beeld duidelijk gelijkwaardige wapens in deze contrareformatische strijd.

Mors, Justitia, Gratia, Punitio, ingekleurde kopergravure, 112 x 85 mm, gesigneerd door M. Cabbaeij. In: RG, *Zinnebeelden, Uitersten*, nr. 4b.

Aan de slag

Voor de geschiedenis van de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap verwijzen we graag naar de website van het Ruusbroecgenootschap www.uantwerpen.be/ruusbroec-nl. De collectie is volledig beschreven in de online catalogus van de Universiteit Antwerpen en op eenvoudig verzoek worden items uit de collectie – maar uitsluitend voor wetenschappelijke doeleinden – gedigitaliseerd ter beschikking gesteld. Ook hierover leest u meer op de website.

De prentencollectie bewaard aan het Ruusbroecgenootschap wordt beschreven in Filip Lemmens & Alfons K.L. Thijs, 'De iconografische collectie van het Ruusbroecgenootschap. Een rijke bron voor de studie van de vroomheidsbeleving in de oude Nederlanden', in: *Ons Geestelijk Erf* 75 (2001), 270-292. De prentencollectie werd geïnventariseerd door Filip Lemmens. Zijn inventaris, die bestaat uit meerdere klappers, kan worden geraadpleegd in de leeszaal. Voorbereidingen worden getroffen om een online prentendatabase te ontwikkelen. De ontsluiting van de collectie Thijs in de online catalogus van de Universiteit Antwerpen wordt op 2 maart 2018 aan het grote publiek gepresenteerd.

De rol van de jezuiten in Antwerpen tijdens de Contrareformatie wordt o.a. uitvoerig belicht in A.K.L. Thijs, *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk: maatschappelijke betekenis van de Kerk in contrareformatorisch Antwerpen*. (Turnhout 1990); in M.J. Marinus, *De contrareformatie te Antwerpen (1585-1676): kerkelijk leven in een grootstad*. (Brussel 1995) en in H. van Goethem (ed). *Antwerpen en de jezuiten, 1562-2002*. (Antwerpen 2002).

Specifieke informatie over het schrijven en inzetten van stichtelijke literatuur leest u in J. Andriessen, Apostolaat met de pen, in *De jezuiten in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik (1542-1773)*. Brussel, 1991. Verhelderend in deze context is ook het artikel van Hubert Meeus "What's Learnt in the Cradle Lasts till the Tomb." Counter-Reformation Strategies in the Southern Low Countries to Entice the Youth into Religious Reading', in: Sabrina Corbellini, Margriet Hoogvliet, Bart Ramakers (red.), *Discovering the Riches of the Word: Religious Reading, Reform and Counter-Reform in Early Modern Europe*. (Leiden 2015), 339-366.

De integratie van devotieprenten voor de studie van de geleefde religieuze praktijk komt slechts moeizaam opgang. Het proefschrift van Evelyne Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht: bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*. (Zutphen 2006) gaf het onderzoek een stevige duw in de rug.

Biografie

Erna Van Looveren (1959) studeerde geschiedenis in Antwerpen en Leuven. Sinds 2003 is zij als bibliothecaris/leeszaalverantwoordelijke verbonden aan de Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap.